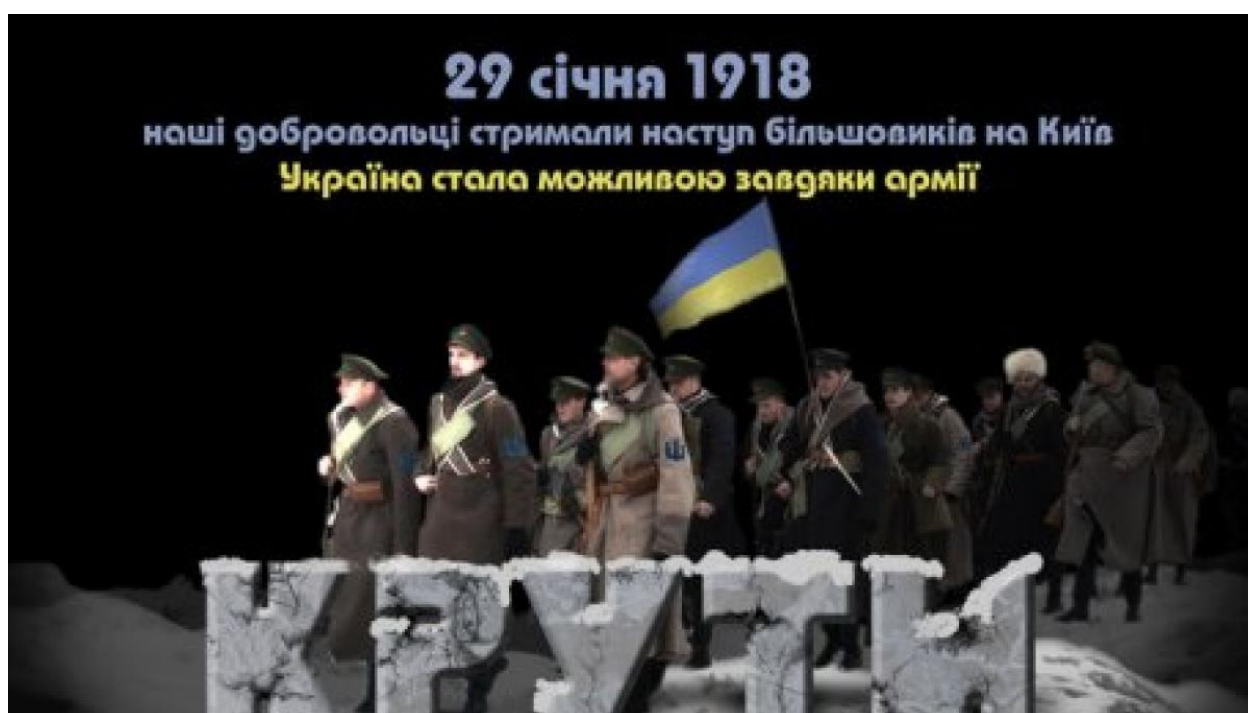

Методичний центр закладів сфери культури

«ТРАГЕДІЯ ПІД КРУТАМИ»

(Методичні рекомендації до 100-річчя пам'яті Героїв Крут)

Романів, 2018 рік

**ПАМ'ЯТАЙ
ПРО КРУТИ!**
29 січня 1918

Бій під Крутами – став символом патріотизму і жертвності в жорстокій боротьбі за нашу єдину незалежну рідну країну – Україну

«ТРАГЕДІЯ ПІД КРУТАМИ»

Крути, 29 січня 1918 року... Символ героїзму та відданості нашого юнацтва і символ національної трагедії та безпечності. 100 років тому (1918) відбувся бій між київськими студентами і більшовиками під Крутами, де полягло в нерівній боротьбі 300 студентів. Вісімдесят років не згадували про подвиг одержимих, тих, хто першим згорів на жертвовному вогні в ім'я самостійної України. А день 29 січня, день бою під Крутами, став знаковим для української молоді й цілої української спільноти.

Щоб будувати майбутнє, треба добре знати істинну історію, любити свою країну і гаряче бажати зробити її кращою. Щоб зберегти пам'ять про героїчні дні Юнаків в обороні Волі України, радимо бібліотекам проводити масові заходи для розповсюдження знань про історію нашої країни.

З цією метою пропонуємо організувати і провести в бібліотеках наступні заходи:

- **літературні вечори** «ТЕРНИСТИМИ ШЛЯХАМИ В ІМ'Я ДЕРЖАВИ», «КВІТКИ У ПОЛІ, ТАМ ДЕ КРУТИ...»;
- **уроки мужності** «КОЛИСЬ ЇХ БУЛО ТРИСТА...», «САМОВІДДАНІЙ ПОДВИГ», «ТУТ ЮНЬ ПРЕКРАСНА І СВЯТА ВСТЕЛИЛА ЗЕМЛЮ В МИТЬ ЄДИНУ».
- **книжкові виставки:** «КНИГИ, ЩО ЗАСЛУГОВУЮТЬ НА УВАГУ», «І ГЕРОЇЗМ, І ТРАГЕДІЯ ПІД КРУТАМИ», «ЧЕРЕЗ КРУТИ ДО МАЙБУТНЬОГО», «ЗА МИРНИЙ СВІТ ПІД КРУТАМИ СТОЯЛА КРАЇНА МОЛОДА», «ЗАХИСТ УКРАЇНИ ЦІНОЮ ЖИТТЯ», «ТРАГЕДІЮ ДАВНЮ ЗГАДАЄМО ЗНОВ», «ПІД КРУТАМИ БІЙ, ПІД КРУТАМИ – КРОВ!»
- **виставки-полеміки:** «БІЙ ПІД КРУТАМИ», «ПАМ'ЯТІ ЮНАКІВ – ГЕРОЇВ, ЗАГИБЛИХ ПІД КРУТАМИ»;
- **виставка-дискусія:** «ДОРОГОЮ ЦІНОЮ»;
- **виставка пам'яті** «НА ВАС – ЗАВЗЯТІ ЮНАКИ...», «НАШЕ МИНУЛЕ – НАШЕ МАЙБУТНЄ», «ЇХ ОПЛАКУЮТЬ РОСИ У ЛУЗІ», «ВОНИ ПОНАД УСЕ УКРАЇНУ ЛЮБЛИ І ДУМИ ОСТАННІ ЗВЕРТАЛИ ДО НЕЇ», «ЦВІТ ЖИТТЯ ВОНИ ВІДДАЛИ УКРАЇНІ»;

- уроки народознавства «ДЕНЬ 29 СІЧНЯ – ДЕНЬ СЛАВИ», «ТЕРНИСТИМИ ШЛЯХАМИ В ІМ'Я ДЕРЖАВИ»;
- тематичні полицки: «КРУТИ: ПОДВИГ І ТРАГЕДІЯ!», «ЗГАДАЙМО ХЛОПЦІВ, ЩО ПОЛЯГЛИ В КРУТАХ», «КРУТИ ВЧАТЬ ДИВИТИСЯ В МАЙБУТНЄ», «БЕЗВУСІ, ЮНІ, ВІЧНО МОЛОДІ, ВИ СКЛАЛИ ГОЛОВИ ЗА РІДНИЙ КИЇВ», «СТАНЦІЯ КРУТИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

Через Крути до майбутнього» (книжкова виставка)

РОЗДІЛ I. «В РОКОВИНИ БОЮ ПІД КРУТАМИ»

«Немаєний любови понад ту,
Що окропи кров'ю Крути»
(В. Письменний)

РОЗДІЛ II. «НА ВАС – ЗАВЗЯТІ ЮНАКИ...»

«На вас, завзяті юнаки,
Що розлюбили Україну
Кладу найкращої гадки
Мою сподівану, єдину
В вас молода ще грає кров
У вас в думках немає броду
І в серці гріється любов
до бездоленого люду»
(М. Старицький)

РОЗДІЛ III. «ЧИ Ж ПАМ'ЯТЬ ПРО НИХ ЖИВЕ В УКРАЇНІ?»

«На Аскольдовій могилі поховали їх
Тридцять учнів українців, славних, молодих...
На Аскольдовій могилі український цвіт!
По кривавій по дорозі нам іти у світ.
На кого посміла знятись зрадника рука?
Квітне сонце, грає вітер і Дніпро - ріка
На кого завзявся Каїн? Боже покарай!
Понад все вона любила свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті з славою святих
На Аскольдовій могилі поховали їх»
(П. Тичина)

«Квіти у полі, там, де Крути...» (вечір-реквієм)

«Сніги, сніги... Вихрить завія -
Над Києвом вітряга віє
Мов дихає пільма сторіч...

Та світиться майдан Софії
Юнацтво сповнене надії,
Іде до Крут в січневу ніч»
(М. Щербак)

Ведучий 1. У довгій, тисячолітній історії українського народу є багато героїчних сторінок. До них линемо ми щораз своїми думками, розгортаємо карту за картою, сторінку за сторінкою й шукаємо у них нашої слави й нашої сили, шукаємо у героїчних чинах найглибшої основи для відродження віри у нашу правду й нашу перемогу.

Ведучий 2. Серед героїчних сторінок нашого недавнього минулого вибивається на перше місце одне коротке слово – «Крути»! Це одне слово виказує сьогодні цілу скелю думок і глибоких почуттів, які лягли в основу українського націоналістичного руху. Воно стало прапором і провідною зорею нового українського покоління.

Читець.

«Як сніги покривають землю,
Як нам білим встеляють путь
Спом'янемо ту славу,
Що осталась нам з-під Крут»
(Народна пісня)

Ведучий 1. Неоголошена війна Радянської Росії проти УНР розпочалася в половині грудня 1917 року, а з проголошенням Четвертим універсалом незалежності України Центральною Радою УНР, 22 січня 1918 року країна опинилася у фактичному стані війни з більшовицькою Росією. «Маніфестом до українського народу» Володимир Ленін дав зрозуміти, що Радянська Росія не змириться з існуванням незалежної України, так що більшовики передбачали поширення революції і на терени України.

Ведучий 2. 12 грудня 1917 року Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові проголосив Україну радянською республікою і вже в половині грудня надходила військова і інша допомога більшовицьким силам в Україні. Під командуванням Антонова-Овсієнка 20-30 тисяч більшовицьких загонів прямували на схід України, а з північного сходу наступав загін Михайла Муравйова. Незважаючи на те, що загін був Східним фронтом, він складався із більш шести тисяч чоловік, переважно московських і петроградських червоногвардійців та матросів Балтійського флоту.

Ведучий 1. З кінцем грудня 1917 року радянську владу вже було встановлено у Харківській, Катеринославській та Полтавській губерніях. На черзі був Київ. Загальне командування операцією по здобуттю столиці здійснював Михайло Муравйов. Більшовицьке угруповання під його особистим керівництвом нараховувало до 6 тис. осіб, мало кулемети і артилерію. Наступ на місто більшовицькі війська вели двома групами: одна по залізниці Харків-Полтава-Київ, друга – у напрямі Курськ-Бахмач-Київ.

Ведучий 2. Тим часом із майже 300 000 війська, яке було прихильним до Центральної Ради ще літом 1917 до січня 1918 кількість військ вірних УНР зменшилася до близько 15 000 чоловік по всій країні. Історики звертають увагу на здеморалізований стан українських військ, на їх стомленість війною, а передусім – на відмінну систему революційних агітаторів у складі більшовицьких військ, які схиляли на свій бік цілі загони армії УНР. Іншою загрозою для УНР, до речі, була велика кількість більшовицьких прихильників по країні, навіть у Києві. Вирішальним для долі битви під Крутами і реально загрозливим для уряду УНР було і більшовицьке повстання на заводі Арсенал, яке успішно придушено. За таких умов єдиною надією і опорою Центральної Ради зосталась патріотично настроєна студентська молодь Києва, яку і залучено на захист столиці України.

Читець.

«В кого сила-за рушницю,
Хто безсилий-геть і геть!
Замість серця-в груди крицю
Замість ласки – гнів і месть!»

(Ф. Коковський)

Ведучий 1. Найкраще цю ситуацію описав Володимир Винниченко у своїй книзі «Відродження нації»:

Читець.

«...Це була війна впливом... Наш вплив був менший. Він був уже остільки малий, що ми з великими труднощами могли скласти якісь невеличкі більш-менш дисципліновані частини й висилати їх проти більшовиків. Більшовики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору або навіть переходили на їхній бік, що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська біднота явно була більшовицька; що, словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас. Єдиною активною мілітарною нашою силою була наша інтелігентна молодь і частина національно-свідомого робітництва, яке гаряче стояло за українську державність, розуміючи за нами ту державність так само, як і ми її розуміли»...

Ведучий 2. 1917-1918 роки... Ціла Україна вкрита радісним гомоном волі, вкрита козацькими шапками, гомоном української пісні, з'їздів, нарад, газет, книжок, шкіл, отаманів, партій, урядів і політичної боротьби.

Ведучий 1. Одним словом – воля. Можна робити й робиться, - що кому подобається. Не видно нашої армії, нашого війська...

Ведучий 2. І тоді саме прийшли несподівано Крути. Серед загального замішання й переполоху та повної безоборонності й безсилля – зривається до бою українська молодь. 300 юнаків, молодих мучеників багатьох – ще й просто дітей, необізнаних зі зброєю, та ще й часто взагалі без зброї йде до бою з цілою армією.

Читець.

«Зібрались триста юних, смілих:
- Браття! Не купим волі сльозами!
Не треба смутків, ні слів журливих:
Ходімо, як Ігор у бій з мечами»
(О. Бабій)

Ведучий 1. У Четвертому Універсалі уряд УНР закликав до боротьби з більшовицькими військами, а вже 5 січня 1918 р. на зборах студентів молодших курсів Київського університету св. Володимира і Українського народного університету було ухвалено створення студентського куреня Січових Стрільців. Незабаром з'явилося у київських газетах звернення до українського студентства. («Нова Рада» з 11 січня 1918 р.)

Читець.

«Прийшов грізний час для нашої Батьківщини. Як чорна гайворонь, обсіла нашу Україну «російсько-більшовицька» грабіжницька орда, котра майже щодня робила у нас нові захвати, і Україна, одрізана звідусіль, може врешті опинитись в дуже скрутному стані. В цей час Українська фракція центру Університету св. Володимира кличе студентів-українців усіх вищих шкіл негайно прийти на підмогу своєму краю і народові, одностайно ставши під прапор борців за волю України проти напасників, які хочуть придушити все, що здобуто нами довгою, тяжкою героїчною працею. Треба за всяку ціну спинити той похід, який може призвести Україну до страшної руїни і довговічного занепаду. Хай кожен студент-українець пам'ятає, що в цей час злочинно бути байдужим... Сміливо ж, дорогі товариші, довбаймо нашу скелю і йдімо віддати, може, останню послугу тій великій будові, яку ми ж самі будували – Українській державі! Записуйтеся до «Куреня Січових Стрільців», який формується з студентів Університету св. Володимира та Українського Народного Університету, звідки, мабуть, ми будемо розподілені серед декотрих українських військових частин, для піднесення культурно-національної свідомості та відваги...»

Ведучий 2. Всупереч радянським теоріям, вступ до куреня був винятково добровільний, єдиною погрозою для небажаючих був бойкот та можливе виключення зі складу студентів. До новоствореного куреня навіть вступили учні старших класів української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства м. Києва. Таким чином вдалося скласти дві сотні, на чолі яких поставили студента Українського народного університету – старшину (сотника) Андрія Омельченка.

Читець.

«За волю України. Полеглим синам в борні під Крутами» — київський плакат 1918 року

«Право молоді – це передусім право почина, це право стояти в передовій бойовій лінії, це право на штурмовий біг – усе вперед! Право молоді – це право на революцію, це право на нову творчість.»

Ведучий 1. Переважна більшість студентів була без жодної військової підготовки, дві швидко сформовані сотні мали недостатніх боєприпасів та були погано озброєні: мали лише 16 кулеметів та саморобний бронепоезд у вигляді артилерійської гармати на залізничній платформі. А в додатку, вже під час самого бою, приєдналося ще й 80 добровольців з підрозділів місцевого Вільного козацтва.

Читець.

«Невже ж побідять супостати
У відповідь паде приказ:
Хто волю любить, вряд ставати
Книжки змінити на гранати
В огню творити славний час!»

Ведучий 2. Після оголошення Українською Центральною Радою IV Універсалу Україна стала самостійною державою. Найкоротшою дорогою до Києва з півночі йдуть залізничні шляхи Гомель – Бахмач і Харків – Ворожба – Бахмач. На оборону цього надзвичайно важкого залізничного вузла командував військами отаман Капкан і вислав «Юнацьку Військову школу ім. Б. Хмельницького». В складі школи було 4 сотні (по 150 юнаків), 18 кулеметів та 20 старшин.

Читець.

«За Ніжином – станція Крути,-
Хвилинка зупинка, яку
Неможна ніяк поминути
Мов долю жорстоку, тяжку
В тій хвилі далеке сплива
І видиться постать юнача
Доходять прощальні слова»
(О. Ющенко)

Ведучий 1. Молодий цвіт нашої армії – юнаків кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шалючої анархії десятки тисяч озброєного, випробуваного в боях вояцтва безжурно демобілізувалося; його не зуміли завчасу, використовуючи для цього національне піднесення, привести до військової дисципліни, а навпаки – на мітингах деморалізували закликами до поділу землі. Тепер лише ідейні стали до боротьби за рідний край. Очевидним було, що Київ не мав вільних військових частин.

Ведучий 2. Завдяки цьому, так високо цінному і завжди в бою вирішальному значенні – піднесення Духа, і вдалося затримати наступ Муравйова та змусити його до зтяжної боротьби. Студентська сотня прибула на ст. Крути о годині 4 ранку 27 січня 1918 р.

Читець.

«Нема дорожчого від честі
Страшнішого чужих кайдан.

Настав вже час війни і мести!

Все Україні в дар принести.

- Це воля рідних нам спартан»

Ведучий 2. 29 січня 1918 року поблизу залізничної станції Крути (за 18 км. від м. Ніжина Чернігівської області) на лінії Москва – Бахмач – Київ відбувся нерівний бій сотні Юнацької школи ім. Б. Хмельницького, «Помічного куреня студентів – січових стрільців» та чоти гайдамаків (всього 600 осіб) з 4-х тисячним загоном більшовицької армії під командуванням колишнього царського жандармського полковника М. Муравйова. Це був той самий Муравйов, який 29 січня видав «Наказ по арміях №14», де цинічно заявив: «Цю владу ми несемо з далекої Півночі на вістрях своїх багнетів і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів...»

Читець. «А ми... 500 молодих вояків і 20 старшин. Одні вояки місячними боями перемучені, інші – військово не обучені. Розтягнені по лінії фронту до 3 кілометрів, ми, в обороні зарання нашої державності, вступили в нерівний бій. В багато разів перевищуюча нас сила противника прискорювала нам вирок і тільки слабкий темп його наступу дав можливість дотягти бій до 9 год. вечора, коли настала темна, туманна ніч... Страшний день ще гудів у нас в вухах, а втрати в людях, понесені в ім'я державності, взивали до помсти. Так скінчився бій під Крутами. Втрати сягали: до 250 юнаків, одна чота (до 30 людей) студентів і 10 старшин. Бойовий наказ наша молодь виконала, а пам'ять полеглих оповита ореолом слави і стала взором для майбутніх поколінь!

Взоруй же, наша молоде, на своїх попередників з-під Крут і завжди в усіх своїх починаннях пам'ятай, що найсвятішим для нас було, є і буде – не 3-й Інтернаціонал, а Бог і Україна!» (спогади сотника А. Гончаренко).

Ведучий 1. У тому нерівному бою загинуло близько половини юних, ще не обстріляних й незагартованих бійців. Серед полеглих був і командир студентського куреня сотник Омельченко. Проте їхня смерть не була марною. Опір під Крутами на кілька днів стримав окупацію Києва більшовицькою армією, що мало помітний вплив на успішне закінчення Берестецького договору. Не меншим було і моральне значення бою, що став символом жертвності, на якому виховувались покоління молоді, зокрема студентської.

Ведучий 2. У перебігу військових дій битва вирішального значення не мала, - та у свідомості багатьох особливого значення набула завдяки героїзму української молоді, яка загинула в нерівному бою біля Крут.

Ведучий 1. 19 березня на Аскольдовій могилі відбувся грандіозний похорон убієнних за вільну, незалежну Україну. На

Символічна могила і дерев'яний хрест крутян на Аскольдовій могилі у Києві.

похороні у Києві біля Аскольдової могили президент Михайло Грушевський назвав юнаків, які загинули в нерівній боротьбі, героями.

Читець. «Якраз в цей момент, коли ми ховаємо цих молодих героїв, тут з будинку Центральної Ради здійснюється російський орел. Не випадково ці два факти зівпали. Така операція не могла відбутися без бою... Стримайте ж ваші сльози, які котяться. Ці юнаки поклали свої голови за визволення вітчизни, і вітчизна збереже про них вдячну пам'ять на віки вічні...» (М. Грушевський).

Ведучий 2. У похороні взяли участь тисячі киян, славетний хор під орудою О. Кошиця, військові відділи січовиків. Єпископ Никодим відслужив заупокійну літію...

Ведучий 1. Тоді ж 1918 р. Секція кіно Міністерства освіти України зняла документальний фільм «Похорон юнаків, замордованих більшовиками під Крутами».

Ведучий 2. Трагедія під Крутами знайшла палкий відгук у серцях свідомих громадян України і далеко за її межами. Відомі поети, прозаїки, публіцисти опублікували щирі й зворушливі статті у вільній пресі про героїчну загибель юних бійців за волю. Так, Л. Старицька – Черняхівська у статті «Пам'яті юнаків – героїв, замордованих під Крутами» («Нова Рада», 1918, 24 берез.) писала:

Читець. «Для нас могила ця лишиться на віки полум'ям віри, вона дала нам незабутнє минуле. Це буде друга могила над Дніпром».

Ведучий 1. На жаль, братська могила з хрестом була зруйнована і стерта з лиця землі, а про саму трагедію довго і не згадувалось, хоч свого часу її порівнювали з лицарською обороною Батурина у 1708 р., з подвигом під Фермопілами.

Ведучий 2. Вражені трагедією під Крутами, похоронами жертв більшовицького терору, Павло Тичина, Олександр Олесь, Уляна Кравченко, Валер'ян Поліщук та інші створили проникливі поезії, присвячені пам'яті загиблих.

Читець. «Над могилами вашими тиша і спокій

Та по рідному краю – зловіщі вогні

І піти по слідах ваших скошених кроків

Рвучко тягнуться сотні окрилених ніг» (О. Теліга)

Ведучий 1. Існувало багато версій, чому сталися трагічні події під Крутами. У загибелі студентів звинувачували керівництво українських збройних сил, яке кинуло їх напризволяще перед загрозою сильного і небезпечного ворога. Останні розвідки доводять, що командування армії УНР розуміло стратегічну важливість оборони бахмацького напрямку. Туди передбачалося відправити частину Гайдамацького кошу Слобідської України на чолі з Симоном Петлюрою, але ці плани зазнали краху через січневі події у Києві.

Ведучий 2. Трагічна загибель студентського куреня під Крутами стала символом патріотизму і жертвності у боротьбі за незалежну Україну. Вже в березні 1918 року, після підписання більшовиками Брестської мирної угоди і з поверненням уряду УНР до Києва, за рішенням Центральної Ради від 19 березня 1918 року було вирішено урочисто перепоховати полеглих студентів

на Аскольдовій могилі у Києві. Тіла 27 вояків-студентів було перевезено до Києва, де відбулася громадська жалоба і поховання. Протягом десятиліть існували різні суперечливі трактування перебігу подій і кількості загиблих — від декількох до декількох сотень. До нашого часу збереглися тільки імена тих, хто був похований на Аскольдовій могилі.

Читець. У темряві ночі вітер питає

На чийй могилі він ясен гойдає

Чия то могила одна серед поля,

Кого поховала у землю недоля?» (В. Михалевич).

Ведучий 1. В радянські часи полегли в Крутах кваліфікувалися як зрадники чи просто замовчувалися. Студентські могили з Аскольдової гори забрали і спочатку розбили на тому місці парк. Пізніше, після Другої Світової Війни, тут поховали радянських воїнів, полеглих при визволенні Києва. З часу подій вперше про увічнення пам'яті студентів згадали в 1990-х рр., коли Народний Рух України встановив тут дерев'яний хрест.

Ведучий 2. Десятиліттями історія битви або замовчувалась, або обростала міфами і вигадками, як в закордонній, так і у вітчизняній історіографії.

Ведучий 1. В січні 1991 року відбувся перший патріотичний мітинг у Крутах.

Ведучий 2. Від того часу були плани звести більший, постійний монумент у самих Крутах. Тільки 2000 року архітектор Володимир Павленко серйозно почав займатися проектуванням пам'ятника. 2006 року Меморіал пам'яті героїв Крут на залізничній станції Крути нарешті відкрили за участі Президента Віктора Ющенка. Автор меморіалу, Анатолій Гайдамака, представив пам'ятник як насипаний пагорб заввишки 7 метрів, на якому встановлено 10-метрову червону колону. Червона колона мала нагадувати про подібні колони Київського Університету, звідки були більшість студентів під Крутами. Біля підніжжя пагорба побудована капличка, а поруч із пам'ятником викопане озеро у формі хреста. Президент України Віктор Ющенко також звернувся до Київського міського голови та депутатів Київради з ініціативою увіковічнити пам'ять героїв Крут у назвах проспектів, площ, вулиць, парків, скверів, станцій Київського метрополітену.

Ведучий 1. У 2006 році на місці битви встановлено пам'ятник і у 80-ті роковини битви монетним двором випущено в обіг пам'ятну гривню.

ПАМ'ЯТНА МОНЕТА, НОМІНАЛОМ У 2 ГРИВНІ, ПРИСВЯЧЕНА БИТВІ ПІД КРУТАМИ: АВЕРС ТА РЕВЕРС.

Список літератури:

1. Божко О. Крути в документальних свідченнях / О.Божко // Київська старовина, 1996.- № 2 / 3.
2. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. - 3-є вид., вип., доп. / О. Д. Бойко - К. : Академвидав, 2007. – 688 с.
3. Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / упор. І. Ільєнко. - Дрогобич // Відродження, 1995.-348с.
4. Горак В. Драма біля станції Крути (київської обл. - 1918р.) : [сучас. точка зору на політ. події] / В.Горак // День. - 2006. - 5трав. - С.8.
5. Децинський Л. З історії створення збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 - квітень 1918 рр.) / Л. Децинський, В. Голубко // Розбудова держави. – 1996. - № 6.
6. Дорошенко Д. Історія України / Д. Дорошенко - К. : Освіта, 1993. – 238 с.
7. Зарицкий В. Крутянська подія. – 2 – е вид..- К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. - 80с.
8. Історія України. - К.: Вид.дім „Альтернатива”, 2002. - 224с.
9. Лаврінєнко Ю. А. Розстріляне відродження : Антологія 1917-1933: Поезія - проза - драма – есей / підгот. тексту, фахове редагування і передмова проф. Наєнка М. К. [Електронний ресурс] // К.: Вид. центр "Просвіта". – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
10. Остафійчук В. Ф. Історія України : сучасне бачення / В. Ф. Остафійчук – К. : Знання – Прес, 2007. – 424 с.
11. Панченко В. Владимир и Юрий: две ипостаси трагедии : [о боев. событиях 1918 г. у ст. Круты Киев. Губернии] / В.Панченко // День, 2004. – 24 янв. - С. 7 .
12. Петровський В. В. Історія України : Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Радченко Л. О., Семененко В. І.- Х.:ВД „Школа”, 2007. - 592с.
13. Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. Т.2. Революція в Україні (1917-1920) / І. Ф. Курас [та ін].- К.: Генеза, 2003. - С.168.
14. Радченко Л.О. Історія України / Л.О. Радченко, В. І. Семененко; під ред. М.І. Бондаренка. - К.: Радіоаматор, 2004. – 520 с.
15. Солдатенко В. Ф. Українська революція: Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко - К.: Либідь, 1999. – 976 с.
16. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко - Київ-Львів, 1996. – С. 174 – 182.
17. Українська Народна Енциклопедія / під ред. І. Ходака. – Львів: «Червона Калина», 1996. – 643 с.